

Карим Назиров, Олег Яременко

ІНСТИТУЦІЙНІ ПІДВАЛИНИ СУБ'ЄКТНОГО ВИМІРУ ГОСПОДАРЧОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

Систематизовано суперечливий зміст причинно-наслідкових зв'язків між ринковою свободою суб'єктів та інституційним збагаченням господарських систем у процесі глобальних трансформацій. Розглянуто вплив інституційних умов господарювання на становлення суб'єктного потенціалу господарчої системи трансформаційного типу. Показано основні рівні суб'єктності в економіці та їх зв'язок із функціонуванням ринкових механізмів, які є підставою ефективного розподілу суспільних ризиків між державою, підприємствами і домогосподарствами. Обґрунтовано заходи щодо активізації використання суб'єктного потенціалу економіки України: підвищення якості суспільних благ, які пропонує держава, стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу, захист національного виробника і вслякий розвиток внутрішнього ринку.

Ключові слова: інститути, національна конкурентоспроможність, суб'єкт, свобода і відповідальність, раціональний вибір, розподіл ризиків.

JEI: A100; D810.

Недостатній рівень конкурентоспроможності економіки України багато в чому обумовлений низькою щільністю інституційного середовища, відсталістю технологічної бази, недосконалістю менеджменту підприємств і корпорацій, надмірним державним утручанням у функціонування господарчої системи. Значною мірою ці проблеми пов'язані з неповним використанням потенціалу суб'єктів ринкової економіки, сформованого у країні за 20 років ринкових реформ. Активізація інституційних механізмів свободи і відповідальності суб'єктів господарчої системи здатна зробити вагомий внесок у забезпечення зростання національної конкурентоспроможності.

Ще у 30-ті роки минулого століття Дж.Коммонс звернув увагу на неоднозначний вплив інститутів на економічну поведінку суб'єктів господарювання¹. Якщо людина повністю виконує приписи інституційних норм, її не можна розглядати як вільний суб'єкт, зобов'язаний нести відповідальність за наслідки своєї поведінки. Вільний вибір і дотримання інституційних норм у певному сенсі виключають один одного. Таким чином, можна дійти парадоксального висновку: сфера економічних інститутів не є економікою раціонального вибору і тому не підлягає дії законів конкуренції та

Назирова Карим Зарифович, аспірант Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

Яременко Олег Леонідович (ec-teor@ief.org.ua), д-р екон. наук, відділ економічної теорії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

¹ *Коммонс Дж.Р.* Институциональная экономика. Институциональная экономическая теория: История и методология институциональной мысли // http://www.institutional.boom.ru/history_metod/Commons.htm.

рівноважних цін. Хоча насправді саме відсутність чітких правил і обмежень породжує свавілля і безвідповідальність учасників господарчої системи.

Проблема співвідношення ринкової відповідальності та інституційної дисципліни загострюється в умовах фундаментальних поведінкових зсувів, коли невизначеність поведінки набуває загрозливих масштабів, особливо у країнах, що не завершили ринкові трансформації. Різні аспекти питання щодо ролі персонального вибору, ризику і відповідальності у функціонуванні та розвитку трансформаційних господарчих систем останнім часом розглянуто у працях У.Бека (2000), М.Делягіна (2009), Л.Саммерса², Т.Унковської (2013). Економічна свобода та її ефективність, соціальна відповідальність держави і корпорацій, роль ризиків і невизначеності в розвитку сучасних національних економік, глобалізація і деглобалізація – всі ці питання неможливо правильно ставити і розуміти, ігноруючи місце і роль суб'єктної складової.

У цій статті запропоновано систематизацію суперечливого змісту причинно-наслідкових зв'язків між ринковою свободою суб'єктів та інституційним збагаченням господарських систем в умовах глобальних трансформацій.

Суб'єкти – це своєрідні елементарні частинки економічного всесвіту. Як сучасна фізична наука виходить із фундаментальної єдності мікро- і мегасвіту, доводячи принципову залежність устрою всесвіту від устрою і властивостей елементарних частинок матерії та їх складових, так і економічна теорія може спробувати знайти власні підвалини фундаментальної єдності суб'єкта господарювання і господарчої системи для отримання бачення розвитку економіки як розгортання сутнісних сил людини, її цінностей.

Суб'єкту притаманні властивості збереження, відтворення і розвитку своєї ідентичності. За великим рахунком, саме це є головним змістом і мотивом його життєдіяльності. Своєю чергою, це – одна з передумов збереження і розвитку суспільної ідентичності у процесі еволюції, що супроводжується структурними, технологічними та інституційними зрушеннями. Якщо інноваційні процеси для суб'єкта є простором поглиблення і збагачення його ідентичності, то немає необхідності примушувати його до інновацій, або, за відомою радянською формулою, "впроваджувати інновації у виробництво". Висока інноваційність, адаптивність і гнучкість господарчої системи є не прямим, але надійним показником достатнього рівня її суб'єктності.

В економіці існує кілька основних рівнів суб'єктності. *Нульовий рівень* відповідає безпосередньому підкоренню повсякденної поведінки людини ціннісним вимогам. Така поведінка притаманна монахам, священнослужителям, різного роду особливим людям "не з цього світу". Їх суспільна місія пов'язана з трансляцією соціальної спадщини, суспільного "заповіту". Участь таких суб'єктів у суспільній економіці є мінімальною і пов'язана з неформальними інститутами, такими як інститут натурального господарства, інститут благодійності, мережеві механізми взаємодопомоги. Додамо, що людина, яка взагалі не здатна виконувати найпростіші ціннісні вимоги чи обмеження суспільства, не може бути його членом, тобто є ізгоем.

Наступний, *перший рівень* суб'єктності (включає у "знятому" вигляді нульовий рівень) базується на точному відтворенні у споживчих або вироб-

² Саммерс Л. О неравенстве // <http://elitetrader.ru/index.php?newsid=203070>.

ничих рішеннях суб'єкта інституційних приписів, формальних і неформальних. Російський учений Г.Клейнер таку модель поведінки назвав "людина інституційна". Рівень особистої відповідальності цього суб'єкта обмежується вузьким полем дозволеної варіабельності інституційної поведінки. Відзначимо, що інституційна поведінка – це трудова поведінка. З одного боку, вона є консервативною, але з іншого – являє собою безпосереднє практичне втілення інститутів у повсякденну життєдіяльність багатьох людей. Суб'єкти першого рівня підкоряються бюджетним обмеженням. Це означає, що актуальним інститутом включення в господарчу систему є інститут жорстких бюджетних обмежень.

Водночас мінімальні ризики господарчої поведінки на цьому рівні можуть змінитися на вельми суттєві ризики в разі потрапляння системи в зону підвищеної невизначеності, в інституційні пастки або в ситуацію інституційних зсувів. Простого дотримання інституційних приписів уже не вистачає для гарантованого доступу до споживчих ресурсів у межах наявного бюджету. У цьому разі інститут соціальних гарантій дає змогу утримати в інституційному полі тих суб'єктів, які втратили безпосередній зв'язок між інституційною поведінкою і доступом до споживчих ресурсів.

Другий рівень суб'єктності визначають таким атрибутом, як раціональний вибір і рівноважні ціни (в тому числі рівноважна заробітна плата). Рівень особистої свободи вибору і відповідальності за його наслідки піднімається на цілий історичний щабель. У результаті для суб'єкта розширюється доступ до суспільних ресурсів. Цінова свобода суб'єктів підвищує здатність системи до цілісної поведінки.

Якщо ціни втрачають властивість рівноважності, то знижується суспільно-економічний статус раціонального вибору і виникає ілюзія неефективності його як такого. Замість відновлення належної суб'єктності з'являється тенденція до компенсації свободи господарської діяльності посиленням державного втручання в економіку. Загальна сума невизначеності зростає, хоча за формальними ознаками система переходить у режим максимального регулювання. Прикладом важкої макроекономічної та інституційної деструкції під впливом відмови від рівноважних цін можуть слугувати наслідки рішення в серпні 1971 року Президента США Р.Ніксона про заморожування цін і заробітної плати на 90 днів (відповідно до закону про економічну стабілізацію 1970 року). Упродовж трьох років відбувалася адаптація і корекція системи контролю за цінами і заробітною платою. Це породило масові перекося між виробництвом і споживанням, багато неочікуваних проблем у самій системі державного контролю і регулювання і, зрештою, спричинило поглиблення кризових явищ³.

Прихованою умовою раціонального вибору є його мінімальна або нульова конфліктність с інституційними вимогами і заборонами. У разі конфлікту суб'єкта з інституційними приписами (поведінка відхиляється від коридору середнього розкиду типової поведінки) ймовірність отримання бажаного результату знижується на таку величину, що суб'єкт вимушений враховувати її у процесі вибору. Водночас інституційне середовище має бути більш-менш стабільним, інакше воно само стає джерелом невизначеності.

³ Див.: Энциклопедия банковского дела и финансов // Политика доходов // <http://www.cofe.ru/finance/russian/15/197.HTM>.

Третій рівень суб'єктності пов'язаний з усвідомленим прийняттям ризику, коли суб'єктові не вистачає часу або інформації, щоб зробити раціональний вибір за звичайною процедурою. Компенсується дефіцит часу та інформації для ухвалення рішень за рахунок креативного або професійного ресурсу. Сталий ризик є одним із головних стимулів професіоналізації діяльності суб'єктів в умовах ринку, розвитку методів та інструментів професійного менеджменту. Пригнічення або приховування чинників ризику для суб'єктів обертається зниженням соціального статусу професійності.

Передумовою ризикової поведінки за окремими напрямками діяльності є можливість раціонального вибору з урахуванням тих умов і ресурсів, які піддаються оцінці та моделюванню у звичних координатах максимізації корисності використання наявних ресурсів. Розширення доступу до суспільних ресурсів і вищий ступень свободи обумовлені тим, що суб'єкт, який ризикує, враховує ширше коло альтернатив, беручи при цьому на себе повну відповідальність за наслідки свого ризику.

Наступним, *четвертим, рівнем* суб'єктності в економіці є рівень новатора як свідомого суб'єкта змін будь-якого роду – технологічних, ринкових, інституційних. Позиція такого суб'єкта є максимально конфліктною і ризиковою, але в разі виграшу він претендує на максимальний (іноді монопольний) дохід від своєї інновації.

Водночас суб'єктний вимір системи не є абсолютним і необмеженим. Суб'єктність господарчої системи обмежена фундаментальною зовнішньою і внутрішньою невизначеністю, з якою вона завжди межує у просторі та часі. Саме зі сфери перетину системи з її іманентною межею невизначеності й виходять фундаментальні (несистемні) новації, у виникненні яких важливу роль відіграють випадкові події та процеси. Але такі інновації – це лише один з ефектів присутності невизначеності у функціонуванні будь-яких господарчих систем. Не можна забувати про небезпечні руйнівальні імпульси, які завжди здатна генерувати сфера ентропійних процесів. Тією мірою, якою з різних причин стискується суб'єктний вимір господарчої системи, невизначеність починає відігравати роль джерела руйнівальних імпульсів. Лише відновлення оптимальної суб'єктності системи здатне перебороти цю тенденцію.

В умовах достатньої фінансової глибини економіки одним із додаткових рівнів свободи і ризиків суб'єкта є можливість подолання розривів у грошових потоках за рахунок кредиту. Без розвиненої системи взаємних кредитів і боргів суб'єктів динамічна рівновага в ринковій економіці неможлива. Кредит – обов'язкова умова ефективного розподілу і використання ресурсів за сформованої системи спеціалізації та кооперації й інституційної структури індустріальної економіки.

З розвитком індустріальної системи нормальне функціонування в умовах грошових розривів стає доступним для широкого кола взаємозалежних суб'єктів, у тому числі для держави, домогосподарств і фінансових корпорацій. Принципи еквівалентного обміну і жорстких бюджетних обмежень в умовах кредиту не скасовуються, а ускладнюються і конкретизуються відповідно до технологічних та інституційних реалій. Непрямими критеріями рівноважного рівня кредиту є, з одного боку, макроекономічні показники інвестицій, зайнятості, інфляції та темпів зростання ВВП, з іншого – динамічна стабільність соціально-інституційної структури, що забезпечує ефективність економічної влади, необхідний ступінь довіри й

адаптивності суб'єктів, їх здатність ефективно пристосовуватися до коливань кон'юнктури і грошових потоків.

Іноді для суб'єкта борг є не лише джерелом покриття тимчасових розривів у грошових потоках, а й "рефлекторним" засобом подолання своєї функціональної та інституційної неспроможності. Причинами такої неспроможності можуть бути низька конкурентоспроможність, відставання від тенденцій інституційних змін (зрушень), системні управлінські помилки тощо. За рахунок боргу суб'єкт може або виграти час для пом'якшення чи подолання дії вказаних причин, або взагалі відкласти на майбутнє додаткові витрати й утрати, формально зберігаючи наявний рівень рівноваги і доходів. Це рівною мірою стосується як окремих суб'єктів господарювання, які за допомоги нескінченного перекредитування відкладають банкрутство, так і держави, котра фінансує соціальні видатки за рахунок збільшення державного боргу.

Заданою питанням: чи можна вважати такого суб'єкта здатним до раціональної поведінки на довгих інтервалах, націленої на збереження і розвиток його ідентичності? Що відбувається всередині системи, в якій суб'єкти отримують можливість відкласти реалізацію ризиків на майбутнє за рахунок зростання заборгованості?

Як ми відзначали вище, системним сенсом наявності суб'єктної складової в господарчих системах є розподіл ризиків і зняття невизначеності функціонування і розвитку систем на довгострокових інтервалах. Частина системної невизначеності перекладається на автономних суб'єктів, які діють, виходячи зі своїх оцінок ризику й уявлень про наявні ресурси і власну корисність. Функціонування і безпека окремих суб'єктів не є безпосереднім завданням системи, вона суттєво знижує загальну невизначеність, концентруючись на проблемах, які не спроможні розв'язати суб'єкти. Такі системи здатні до ефективного функціонування і розвитку в умовах високої невизначеності та суттєвих змін, що може бути охарактеризовано як *запас мінливості*. Міцні суб'єктні підвалини суспільства й економіки належать до одного з головних чинників стабільності на довгострокових інтервалах.

Слабкість теоретичних позицій критики так званого ринкового фундаменталізму полягає в тому, що не береться до уваги питання про інституційний розподіл ризиків і відповідальності як природного механізму стабільності складних систем. Мрія Нерона про одну голову у народі, яку можна разом відрубати, може зрештою здійснитися у вигляді світового уряду, що керує за допомоги суперсервера, який чекає на свого Нерона.

Головною вадою трансформаційної економіки України є вузькість її суб'єктного базису. Невизначеність і ризики сконцентровані в невеликій кількості мегасуб'єктів, таких як держава і фінансово-промислові групи. Інші учасники не мають справжньої свободи вибору і тому не можуть повною мірою свідомо обирати прийнятний для них рівень невизначеності та ризику їх життєдіяльності. Рівень ризику нав'язують їм інші суб'єкти. Ускладнюючою обставиною є переплетення олігархічних і державних інститутів, яке веде до ще більшої концентрації національних ризиків і обмеження простору можливих рішень держави. Про небезпеку такої моделі свідчить невизначеність щодо вибору інтеграційного напрямку, яка 2014 року призвела до найсерйознішої кризи за всі роки існування незалежної держави.

Для економіки України в умовах аномально високої зовнішньої та внутрішньої невизначеності шансом може бути суттєве розширення її суб'єктних підвалин, що уможливить декомпонувати системні ризики і невизначеність і перетворити їх на диверсифіковану сукупність ризиків окремих суб'єктів та їх груп. Розвиток малого і середнього бізнесу й установа інститутів громадянського суспільства не лише знижуватимуть невизначеність соціально-економічного характеру, але і створюватимуть додаткові виміри свободи в ухваленні стратегічних рішень на підставах первинності національних інтересів з урахуванням суперечливих умов глобальної інтеграції та нівелюванням геополітичних впливів.

З такої точки зору надмірна боргова залежність, як мінімум, не сприяє поглибленню суб'єктного виміру. Позитивна свобода боржника постійно звучується. Борг, якщо його не використовують на подолання проблем, що його спричинили, призводить до обмеження суб'єкта у виборі вузьким полем погашення або відновлення боргових зобов'язань. Зі сфери підконтрольних процесів випадають грошові потоки, рівень ліквідності та платоспроможності. Наскільки знижується свобода вибору, настільки знижується і фактична відповідальність. Поступово вибір суб'єкта стає дедалі менш раціональним з позицій збереження або підвищення рівня рівноваги в зовнішньому середовищі, відновлення і розвитку його ідентичності.

Боржник повинен чітко усвідомлювати, що він може стати на незворотній шлях функціональної, фінансової та інституційної деградації й утратити принципово важливі властивості суб'єкта як такого. Якщо суб'єкт утрачає свободу вибору, загрози його існуванню починають зростати аж до катастрофічного рівня. За певних умов кредитори можуть стати не зацікавленими в існуванні такого боржника як фінансової "чорної діри" і вдатися до заходів його повного переформатування (банкрутство, дефолт, зовнішнє управління).

Функціональні втрати суб'єкта, який "підсів на боргову голку", полягають у формальних або неформальних зобов'язаннях не вдаватися до конкуренції на тих ринкових сегментах, які прямо чи не прямо є важливими для кредитора; зобов'язаннях урахування інтересів кредитора в ринкових рішеннях щодо продажів і закупівель (так звані пов'язані кредити); у включенні на невігідних умовах у технологічні, фінансові або ринкові ланцюжки (мережі), в яких зацікавлений кредитор; обмеженні стратегії розвитку винятково цілями підвищення спроможності до погашення боргу, відмові від інвестиційних ризиків, у яких кредитор не зацікавлений.

Така залежність не виключає, що деякі умови можуть бути вигідними для боржника, але критерієм їх прийняття є інтерес кредитора. Це породжує системні зрушення в менеджменті, в повноваженнях і відповідальності підрозділів, у процедурах ухвалення рішень. Якщо говорити узагальнено, критеріями ухвалення рішень стають не лишень оцінки доходності та ризику і рівноважні ринкові ціни, а й формальні та неформальні умови отримання й обслуговування кредиту. На певному рівні боргу кредитні умови як критерій рішень починають за значимістю переважати критерій рівноважних цін. Боржник перетворюється з самодостатнього суб'єкта на інструмент досягнення цілей кредитора.

Десуб'єктивацію може спричиняти і ціннісна деструкція, що іноді притаманна хронічним боржникам. Як свідчать соціологічні дослідження, хронічні боржники частіше схильні до девіантної економічної поведінки. Для них

чесність і сумлінність під тиском кредитних вимог набувають надто високої альтернативної вартості, тому відмова від них на користь опортуністичних практик виглядає в їхніх очах як поведінка раціональна. Намагання отримати за будь-яку ціну новий кредит штовхає їх на шлях прямого обману, що потребує від кредитора додаткових заходів із забезпечення повернення кредиту. Невипадково, що в умовах кризи активізувалася така давня фінансова інституція, як ломбард, а також приховане лихварство (наприклад, популярна лихварська схема "гроші до зарплати"). Таким чином в економіці формується особлива сфера кредитно-боргових зв'язків із низьким рівнем довіри, в якій не потрібна значна частина сучасних інститутів. Функція цієї системи полягає в обслуговуванні поступової соціально-економічної деградації суб'єктів, які вивільняють економічний простір для енергійніших і консолідованіших суб'єктів, наприклад, мігрантів.

Зрозуміло, якщо суб'єкт господарчої діяльності має достатні корпоративні професійні, структурні, технологічні та фінансові ресурси або зберігає реальні альтернативи, він може зійти з траєкторії боргової деградації за рахунок реструктуризації бізнесу, спрямованої, перш за все, на відновлення реальної свободи вибору на засадах первинності власних поточних і довгострокових інтересів. Така реструктуризація передбачає відновлення контролю за грошовими потоками за умови усвідомлення неминучих утрат. Вибір такого шляху означає підвищення конфліктності та ризиків менеджменту, що підсилює невизначеність внутрішнього середовища. Відновлення суб'єктності може початися з реструктуризації топ-менеджменту, метою якої буде забезпечення відповідності між складністю і динамічністю середовища, з одного боку, і професійними здібностями і рівнем відповідальності менеджерів – з іншого.

У разі деструкції суб'єктних механізмів стихійної інтеграції та координації виникають істотні збої у функціонуванні економічних інститутів, пристосованих до зняття лише базової невизначеності господарчих систем. Держава, інтуїтивно відчуваючи серйозну небезпеку концентрації ризиків, спробує компенсувати згасаючі суб'єктні підвалини економіки штучно – за допомоги активізації адміністративних інструментів, фінансових пільг, полегшення умов доступу до ліквідності для комерційних банків, щоб стимулювати їх кредитну активність у реальному секторі. Це нагадує замкнене коло, тому що саме кредитна експансія сприяє десуб'єктивації господарчої системи. Таким чином, економіка опиняється у кредитній пастці.

Про те, що це насправді є пастка, свідчать принципи складності з виходом із кризи після 2008–2009 років. Заходи кількісного пом'якшення (програми QE (quantitative easing), до яких починаючи з 2009 року вдавалася Федеральна резервна система США (ФРС), призводили у сфері зайнятості зовсім не до тих результатів, яких очікували. Кілька років поспіль безробіття в США залишалось на неприпустимо високому рівні. Тому іноді ці програми порівнюють із стадією діабетичної хвороби, коли організм утрачає чутливість до інсуліну. Так само економіка втрачає чутливість до збільшення ліквідності та здешевлення кредитів. Це справляє руйнівний вплив на трансмісійний механізм грошово-кредитної політики.

Наприкінці 2013 року ФРС оприлюднила економічний прогноз, згідно з яким за три роки в Америці відновиться ринок праці й безробіття впаде до 5,5%. Ставка по федеральних фондах до кінця 2016 року складе 2%, або *нуль* у реальному вираженні. Нульова вартість грошей відбиває принципи відмінності сучасної ситуації. У попередні десятиліття, коли

безробіття було на низькому рівні, ставка в реальному вираженні варіювалася від 1% до 5%, нагадує британський журнал "The Economist"⁴.

Деякі з причин, що зумовили цю ситуацію, мають функціональний характер – як наслідок макроекономічної розбалансованості, що накопичувалася в економіці та на фінансових ринках роками. До них можна віднести надлишок заощаджень у світовій економіці, який сформувався, в першу чергу, за рахунок країн із ринками, що розвиваються. "Goldman Sachs" підрахував, що частка населення (35–69 років), яка має заощадження у країнах, що розвиваються, збільшується, але досягне свого піка не раніше 2032 року⁵.

Не можна не відзначити усталено низький рівень інвестиційного попиту, якому відповідає низький попит на кредитні ресурси. Низька вартість грошей, яка іноді досягає від'ємних значень – зворотний бік деструкції суб'єктних підвалин економіки. Якщо уявити ієрархію суб'єктів, починаючи знизу: споживач – виробник – інвестор – новатор, то стане зрозуміло, що кредитна пастка в економіці захоплює в першу чергу дві центральні ланки – інвестора і виробника. Споживач може якийсь час реалізовувати свою суб'єктність у перетвореній формі заощаджень (хоча відносна привабливість заощаджень постійно знижується), а новатор – у формі надприбутку. Проте обидва суб'єкти не здатні належним чином завантажити систему економічних інститутів, тому значна частка останніх залишається незатребуваною. Інститути, які не використовуються, піддаються "ерозії", забуваються. Саме по собі це нібито і не загрожує інституційній рівновазі, але ситуацію ускладнює таке явище, як комплементарність економічних інститутів.

Прикладом інституційної комплементарності можуть слугувати два базових метаправила ринкової системи: правило еквівалентного обміну і правило жорстких бюджетних обмежень. Якщо їх дотримується більшість суб'єктів, то ринкові попит, пропозиція і ціни в кінцевому підсумку діють в одному напрямку – ефективного розподілу і використання обмежених ресурсів. Якщо ж хоча б одного з цих правил не дотримується значна кількість суб'єктів, то ціни стають нерівноважними і порушують системну єдність індивідуальних дій ринкових суб'єктів, надсилаючи спотворені сигнали щодо попиту і пропозиції.

В умовах прихованої інституційно-ціннісної деструкції той, хто намагається дотримуватися правил, частіше програє, ніж той, хто їх порушує. Виникає негативний вимір конкуренції, якій призводить до погіршення загальної рівноваги. Довіра падає, зростають трансакційні витрати. Внаслідок зниження ефективності можливе виникнення дефіциту, що призводить до ще більш нерівноважних цін.

Надто дешеві кредитні ресурси в попередні 20 років призвели до штучного прискорення глобалізації, яка не була забезпечена відповідними структурно-інституційними зрушеннями. Проблему інституційного виміру намагалися розв'язати шляхом пригнічення ціннісної складової, щоб люди були готові прийняти будь-які нові правила, не оцінюючи їх з позицій власних цінностей. Але глобальні активи, створені за таких умов, без надійних

⁴ ФРС США игнорирует столетнее правило // <http://take-profit.org/newsreview.php?mid=21522>.

⁵ Там же.

інституційних гарантій, виявилися надто ризиковими. Природною реакцією інвесторів у післякризові роки стала деглобалізація активів.

В Україні тенденція до зростання зовнішнього і внутрішнього боргу з'явилася у другій половині 2000-х років, коли почалася експансія іноземного банківського капіталу, що супроводжувалася збільшенням кредитних ресурсів банківської системи. Але ці ресурси мали переважно зовнішнє походження і не були результатом трансформації внутрішніх збережень. Одне це вже породжувало серйозну поведінкову диспропорцію між схильністю до збережень і схильністю до споживання. Економіка отримала сильний споживчий ухил, який одночасно призводив до зростання зовнішнього боргу, боргу домогосподарств і стагнації національних виробників унаслідок збільшення зовнішньої конкуренції. Ця тенденція була "органічно" посилена популістськими діями держави, обумовленими поточними політичними міркуваннями, що породжувало за звуження внутрішнього ринку зростання дефіциту бюджету, який покривався за рахунок зовнішніх запозичень.

Через експансію споживчих кредитів сформувався потужний фінансовий важіль: доходи населення зростали швидше, ніж ВВП, а споживання швидше, ніж доходи. Це сприяло виходу споживчих очікувань населення на траєкторію крутого зростання, що, своєю чергою, підштовхувало попит на споживчі кредити. Як наслідок аномально високі темпи зростання споживчих кредитів упродовж 2006–2008 років – у два рази кожного року, тобто майже у вісім разів за період. Паралельно з цим іноземний виробник активно виштовхував з національного ринку вітчизняного виробника, що призвело до погіршення платіжного балансу. У 2008–2009 роках криза в Україні була неминучою, навіть якщо б світова економіка стало зростала.

Зворотний бік потужного фінансового важеля – потужний фінансовий ризик. В умовах падіння доходів рівень споживання обов'язково падає сильніше, ніж падають доходи і ВВП. Якщо б паралельно з падінням рівня споживання відновлювалися стимули до компенсації втрат населення за рахунок активнішої діяльності, пошуку додаткової роботи, то втрати суб'єктності як національного ціннісно-інституційного ресурсу були б мінімальними. На жаль, унаслідок негативних змін в очікуваннях і настроях, що відбулися за роки експансії споживчого кредитування, і руйнування національно виробництва, особливо репрезентованого малим і середнім бізнесом, утрата суб'єктності в окремих сегментах домогосподарств виявилася майже незворотною. Кількість суб'єктів, зареєстрованих у державних органах України, за 2010–2014 роки скоротилася на 600 тис. Якщо 2010 року на 10000 населення припадало 477 суб'єктів господарювання, то 2012-го тільки 351⁶. У тому самому напрямку діє низька якість суспільних товарів, які пропонує громадянам держава, – судовий захист, охорона суспільного порядку, антимонопольне регулювання ринків. Періодичні зміни правил під гаслом непопулярних, але дуже необхідних (кому?) реформ знецінюють інституційні підвалини стабільного існування суб'єктів, призводять до вкрай низької оцінки майбутніх доходів (вигід) і тому унеможливають будь-які довгострокові плани і стратегії. Індивідуальні ризики стрімко підвищуються, що актуалізує стародавні програми виживання.

⁶ Див.: Бизнесмены на Майдане // http://www.bbc.co.uk/ukrainian/mobile/ukraine_in_russian/2014/01/140127_ru_s_maidan_business.shtml.

На тлі глибокої та несправедливої нерівності втрата соціально-економічної суб'єктності означає критичний рівень відчуження людини від суспільства і держави, спричиняє виникнення феномену "негативної суб'єктності", тобто усталено деструктивних стосовно держави моделей поведінки, в тому числі деякі примітивні моделі солідарної поведінки. Соціально-політична криза в Україні наприкінці 2013 року була зумовлена сукупністю причин, але ніякі протести не могли б дати такий результат, якщо б у країні за попередні роки не було створено "сприятливе" суб'єктне середовище. Якщо українському суспільству вдасться подолати цю кризу без серйозних утрат, економіка все одно ще багато років потерпатиме від низького рівня суб'єктності, тобто буде несталою і вразливою щодо внутрішніх і зовнішніх шоків.

В умовах надто високого рівня внутрішнього і зовнішнього боргу універсальними рецептами вважають бюджетну консолідацію, фінансове оздоровлення, відмову від будь-яких дотацій. Небезпека таких заходів полягає в тому, що вони можуть спричинити поглиблення нерівності. Як свідчать аналітичні оцінки Д.Фурчері та П.Лунгані (Furceri, Loungani, 2013), тягар бюджетних скорочень розподіляється в суспільстві дуже нерівномірно. Проаналізувавши дані 17 країн за останні 30 років, дослідники дійшли висновку, що за скороченням дефіцитів бюджету йшло посилення нерівності: через два роки після консолідації бюджету коефіцієнт Джині збільшився на 0,2 п. п., а через вісім років – майже на 1 п. п. (Furceri, Loungani, 2013. P. 26). Причиною цього є величезний збиток, який спричиняє скорочення соціальної допомоги групам населення з низькими доходами.

Макроекономічне оздоровлення і бюджетна консолідація в Україні, спрямовані на забезпечення національної конкурентоспроможності, мають супроводжуватися реальними і дієвими заходами, які передбачають відновлення належного рівня суб'єктності як на підприємствах, так і в домогосподарствах. Це означає, перш за все, обов'язковість вибору і відповідальності за його наслідки, тобто ефективний розподіл певної частини суспільних ризиків між державою, підприємствами і домогосподарствами. Ці заходи мають бути спрямовані на підвищення якості суспільних благ, які пропонує держава, стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу, захист національного виробника і всілякий розвиток внутрішнього ринку. Лише в такому разі буде можливою декомпозиція загальної невизначеності господарчої системи в сукупність окремих суб'єктних ризиків, яка дозволить системі отримати належну сталість і адаптивність в умовах невизначеного або навіть ворожого зовнішнього середовища.

Література

- Бек У. (2000) Общество риска. На пути к другому модерну. М.: Прогресс-Традиция.
- Бизнесмены на Майдане // http://www.bbc.co.uk/ukrainian/mobile/ukraine_in_russian/2014/01/140127_ru_s_maidan_business.shtml
- Делягин М. (2009) Как самому победить кризис. Наука экономить, наука рисковать. Простые советы. М.: АСТ; Астрель.
- Клейнер Г.Б. (2004) Эволюция институциональных систем. М.: Наука.
- Коммонс Дж.Р. Институциональная экономика. Институциональная экономическая теория: История и методология институциональной мысли // http://www.institutional.boom.ru/history_metod/Commons.htm.
- Саммерс Л. О неравенстве // <http://elitetrader.ru/index.php?newsid=203070>.

- Унковская Т.Е., Демчук Н.И. (2013) Возможно ли экономическое чудо в Украине? // Экономика Украины. № 12. С. 4–21.
Энциклопедия банковского дела и финансов // Политика доходов // <http://www.cofe.ru/finance/russian/15/197.HTM>.
ФРС США игнорирует столетнее правило // <http://take-profit.org/newsreview.php?mid=21522>.
Furceri D., Loungani P. (2013) WhoLettheGiniOut? Finance&Development, December. Vol. 50. No. 4. P. 25–27.

INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF THE SUBJECTIVE MEASUREMENT OF AN ECONOMIC SYSTEM IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF NATIONAL COMPETITIVENESS

Karym Nazyro, Oleh Yaremenko

Author affiliation:

Karim Nasyrov, Post-Graduate Student, V.M.Karazin Kharkiv National University.
Oleh Yaremenko, (jrm_rada@gmail.com), Doctor of Economics, Professor, Leading Researcher, Department of Economic Theory, State Organization "Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine" Ukraine, Kyiv

The article systematizes the contradicting content of casual relations between the agents' market freedom and Institutional enrichment of economic systems under global transformations. The authors consider the impact of the institutional conditions of economic management on the formation of subject potential of an economic system of transformation type. The article shows the main levels of subjectivity in the economy and their connection with the functioning market mechanisms, which are the basis of efficient distribution of social risks between state, enterprises and households. The authors justify various measures to revive the use of the subject potential in Ukraine's economy, such as raising the quality of social goods provided by the state, encouraging the development of small and medium size business, protection of national producers and diverse development of the domestic market.

Key words: global transformations, competitiveness, encouraging business, protection of national producers.

JEL: A100; D810.